

Благовірний князь Костянтин Острозький – покровитель і просвітител українського народу

У статті схарактеризовано життя і служіння святого благовірного князя Костянтина Острозького. Проаналізовано консервативний і ліберальний погляди на його особу та діяльність. Автор статті заперечує оцінку великого українського магната як сугубого ревнителя східного православ'я, наголошує на зв'язку князя з католицькими та протестантськими колами й висловлює припущення, що господар Волині був предтечею екуменістичного діалогу. Наведено відомості про сучасне шанування князя як канонізованого святого.

Ключові слова: царська святість, Костянтин Острозький, XVI століття, князі Острозькі, Україна, Волинь, Польща, православ'я, католицизм, екуменізм, шанування святих.

Постановка наукової проблеми та її значення. Князь Костянтин (Василь) Острозький – непересічна історична постать, яку справедливо вважають національним героєм України. Багатоплановість його діяльності ще не до кінця досліджена й вимагає поглибленого аналізу.

Мета статті – послідовно схарактеризувати аспекти, пов'язані з життям і діяльністю Костянтина Острозького: його релігійно-політичну, соціальну діяльність і моральні якості.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Спробуємо стисло окреслити життєпис князя, вийшовши за межі стереотипів. З історичних джерел довідуємося, що князь Костянтин Костянтинович, названий при хрещенні Василем (Костянтином його називали за іменем батька), залишився після смерті батька малорічним і був вихований матір'ю, другою дружиною князя Костянтина, княгинею Олександрою Семенівною, уродженою княжною Слуцькою, дочкою знаменитої княгині Анастасії Слуцької [1–12]. Дитинство і юнацькі роки він провів у спадковому місті своєї матері Турові, де під керівництвом найбільш досвідчених тогочасних учителів отримав глибоке виховання в православному дусі. Здобув лише домашню освіту. У повсякденному житті та в кореспонденції зазвичай користувався польською мовою, але досконало володів церковнослов'янською і, можливо, достатньою мірою – латинською мовою. Його володіння розташовувалися на Поділлі, Галичині й на Волині, включали в себе приблизно 300 міст і кілька тисяч сіл. На прохання магната, ігуменом Дубенського монастиря, розташованого в його володіннях, став преподобний Іов Почаївський, духівник магнатської родини.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Релігійно-політична діяльність Острозького – людини неординарної і, безумовно, визначної в історичних і богословських роботах XIX–XX століть – оцінювалася по-різному. Деякі автори говорять про нього як своєрідну предтечу сучасного екуменізму. Серед них – греко-католицький священник о. Сергій Соловйов [3], М. А. Максимович [2], сучасний православний богослов-апологет о. Андрій Кураєв [4]. До цієї групи належить також протоієрей Георгій Флоровський, який у книзі «Шляхи російського богослов'я» писав: «Острозький був швидше західною людиною. Окрім того, він перш за все був громадським і національно-політичним діячем, тому дуже часто бував необачний і заходив занадто далеко в питаннях примирення і угоди, був здатний на компроміс. Безперечний ревнитель Православ'я, він разом з тим відіграв значну роль у підготовці унії, що дало привід і підставу посилатися на його співчуття» [5, с. 45].

Особисто Костянтин Костянтинович спочатку був навіть не проти церковної унії, але лише за умови, щоб її проголосив вселенський собор із відома і схвалення східних патріархів. Однак деякі єпископи, на чолі з Іпатієм Потієм, думали вирішити справу локальним чином, не запитуючи згоди в патріархів, а уклавши пряму угоду з Папою Римським. Відносини, що виникли на цій підставі, не привели до жодних позитивних результатів. Вони настільки загострилися, що єзуїти зрозуміли: угоди бути не могло, тож католицька сторона вирішила проводити унію без участі в цій справі князя Костянтина. Причини антиунійної діяльності князя Острозького історик російської богословської думки пояснює тим, що проти унії він боровся тоді не тому, що бачив у ній зраду православної віри, а тому, що вона була проведена без відома і згоди Константинопольського патріархату й «без узгодження з Москвою, внаслідок чого вона не могла мати жодного державного значення і авторитету» [5, с. 45].

Інші дослідники оцінили діяльність Острозького з традиційних «оборонних позицій» (митрополит Макарій (Булгаков) [6]; митрополит Антоній (Храповицький) [7]; вітчизняні історики Д. А. Похі-

левич [8] і М. І. Малишевський [9]). Князя Костянтина вони схарактеризували лише як найактивнішого ревнителя православ'я, подвижника благочестя і «аскета на троні». Адже важливим проявом святості монархів (царів, королів, князів) є найвище смирення і глибока внутрішня аскеза: незважаючи на те, що земний монарх оточений славою, розкішшю, а інколи й поклонінням підданих, він завжди має перед своїма очима Царя Небесного і вважає себе нічим не кращим за своїх підданих. Внутрішній подвиг найчастіше прихований від світу. У такому аспекті царственні святі близькі до преподобних, недарма в паремії і читанні на згадку є значна подібність до паремій та читань на пошану преподобних. Таке уявлення про особистість і діяльність Костянтина Острозького використала Православна церква Київського патріархату [12] для обґрунтування 2008 року його канонізації як благовірного й рівноапостольного князя.

Однак об'єктивний аналіз збережених джерел, який здійснили історики XIX і XX століть, дає змогу дещо поглибити цей погляд на особистість і діяльність князя Острозького. Адже все своє довге життя князь Костянтин і його сім'я міцно були пов'язані «з правлячими колами польсько-литовської держави, католицької верхівкою. Дружина Костянтина Острозького Софія – дочка найбільшого польського феодала, краківського каштеляна, графа Тарновського – була затятою прихильницею єзуїтів, своїх дітей і внуків виховувала в фанатично католицькому дусі» [10, с. 82]. На думку сучасного вітчизняного історика К. Е. Дмитрука, «діти і онуки князя Костянтина Острозького опинилися під впливом його дружини – фанатичної католички Софії Тарновської, яка, в свою чергу, вже в старечому віці була слухняним знаряддям у руках Ордену Ісуса, зокрема, одного з ініціаторів унії – єзуїта Бенедикта Гербста» [11, с. 161].

Зв'язки з католицьким духовенством були традицією українського шляхетського роду Острозьких. Батько князя – гетьман і великий князь Литовський – ще на початку XV ст. у своєму острозькому маєтку заснував великий католицький монастир Ордену св. Домініка, ченці якого проводили наполегливу місіонерську роботу серед православних. Сам князь підтримував довірливі відносини з польським папським нунцієм А. Болоньї, луцьким католицьким єпископом Б. Мацієвським, відомими єзуїтами А. Поссевіно, П. Скаргою та іншими представниками Ватикану в Речі Посполитій. На першому етапі підготовки унії, на рубежі 80–90-х рр. XVI ст., Костянтин Острозький активно підтримував представників єзуїтського ордену в їх критиці православного віровчення і потребі об'єднання з католиками під егідою апостольського престолу. Із цих питань він неодноразово консультувався з польськими та італійськими богословами, обстоював ідею унії перед Папою Григорієм XIII в особистому листуванні й навіть готувався до поїздки в Рим, щоб довести курії потребу «святої єдності» західного та східного християнства.

Князь Костянтин уважав, що він, як ніхто інший, покликаний вирішувати долю православ'я в Україні. Однак була ще одна важлива причина, яка змушувала «начальника православ'я» проявляти занепокоєння про стан церковних справ. На його землях функціонувало 600 православних церков і 12 монастирів, які приносили Острозькому величезні доходи. Як і в маєтках інших магнатів, священники, монахи, навіть ігумени і єпископи були залежні від феодала-землевласника, виконували будь-яке його бажання. Усе це не могло не впливати на позицію багатого князя. Однак спроби «начальника православ'я» зіграти «першу скрипку» в здійсненні унії «...натрапили на опір православних архієреїв. Єпископам не подобалось втручання світських осіб у справи Церкви, набридла дріб'язкова опіка князя, його постійний контроль за їх поведінкою і доходами, прагнення диктувати свою волю навіть із досить далеких від нього питань, таких як богослов'я, канонічне право, церковна догматика та ін. Більше того, владики-відступники добре розуміли, що ні патріарх, ні його оточення, ні тим більше народні маси не підтримають ідею унії, а тому проводити її треба зовсім не тими методами, про які мріяв Острозький» [11, с. 95].

В унійних проектах не підтримував князя, щоправда, через зовсім інші причини, король Зигмунд Ваза. Будучи «ревним поборником унії, польський монарх боявся подальшого зміцнення особистої влади і впливу Острозького на стан справ у державі. А вони і так були чималі – магнат часом навіть не прислухався до голосу свого керівництва. Окрім цього, короля знеохочувало відверте прагнення бігитого феодала приписати собі всі «заслуги» у підготовці до проголошення унії. Таким чином князь міг вознести себе вище за короля» [11, 91].

Задіяність князя в боротьбі з унією (особливо після Брестського синоду 1596 року), його участь у доунійних і синодських подіях, що для істориків і сьогодні є предметом особливого зацікавлення, немов заступили все його довге життя і створили метафізичний образ найбагатшого магната «Західної Русі», захисника й лідера православ'я, просвітителя та мецената, великого патріота України. Однак цей образ неповний, оскільки не розкриває ні всієї масштабності його особистості, ні її супе-

речностей, пов'язаних із духом часу. На жаль, постать князя Костянтина Острозького у вітчизняній науці не стала предметом якоїсь значної монографії: є лише невелика книга Івана Огієнка, видана 1958 року в Канаді (перевидання: Митр. Іларіон. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. – Луцьк, 1992). Для порівняння: у Польщі за останні десять років вийшли дві монографії про князя і про рід Острозьких, що належать талановитому історикові Томашу Кемпе з Торуня. У Москві 2002 року захищено кандидатську дисертацію Леоніда Соболева «Князь К. В. Острозький як лідер «руського народу» Речі Посполитої», присвячена ранньому, найменш дослідженому періоду його біографії. За винятком кількох незначних публікацій, вітчизняній науці сьогодні нічого сказати про одного з наймогутніших українських магнатів, який упродовж півстоліття істотно впливав на політичну та релігійно-культурну ситуацію в Східній Європі.

Добре розуміючи причину недоліків тогочасного західноруського життя, К. Острозький легко знайшов вихід із цих труднощів, у які було поставлено Православну церква. Він усвідомлював, що лише завдяки розвитку освіти серед західноруського населення можна підняти рівень православного духовенства: «Ми збайдужили до віри, а наші пастирі не можуть нас нічому навчити, не можуть виконати своїх послань, постояти за Божу Церкву. Немає вчителів, немає проповідників Божого Слова».

Для утвердження народу в християнській вірі князь заснував в Острозі училище, потім дві друкарні – в Острозі та Дермані; 1581 року в його Острозькій друкарні Іван Федоров і Петро Мстиславець надрукували першу слов'янську Біблію. Для того, щоб видання Біблії було точнішим, К. Острозький звідусіль випишував рукописні списки книг Святого Письма. Головний список він дістав із Москви, з бібліотеки царя Івана Васильовича Грозного, за допомогою польського посла Гарабурди; діставав К. Острозький списки і з інших місць: від константинопольського патріарха Єремії, сербських, болгарських і грецьких монастирів, навіть із цього приводу установив контакти з Римом і дістав «багато інших Біблій, різних письмен і мов». Окрім того, у його розпорядженні було перше видання Біблії церковнослов'янською мовою, яке у Празі надрукував доктор Франциск Скорина.

На прохання князя Костянтина константинопольський патріарх Єремія і деякі інші видатні церковні діячі надіслали йому теж людей, «вибраних до святих писань, еллінських і словенських». Керуючись вказівками та ветами фахівців, князь Костянтин почав розбирати весь надісланий матеріал. Однак незабаром з'ясувалося, що майже всі надіслані К. Острозькому списки мали похибки, неточності й суперечності, унаслідок чого не можна було зупинитися на одному зі списків, узявши його за основний текст. Князь К. Острозький вирішив піти за порадою свого друга, відомого князя Андрія Курбського, який проживав у той час на Волині, і друкувати Біблію церковнослов'янською мовою не з «перекручених жидівських книг», але від 72 блаженних і богомудрих перекладачів, тобто за основу, на відміну від сучасних і класичного синодального російських видань, був узятий не масаретський текст, випралений рабинами в IV–V століттях нашої ери, а класичний і достовірний грецький текст Святого Письма, відомий під назвою «Септуагінта».

Після завершення 1580 року тривалої і важкої роботи нарешті з'явилися Псалтир і Новий Заповіт з алфавітним покажчиком «заради якнайшвидшого набуття необхідних знань». Було поширено велику кількість примірників цього видання, яка задовольняла потреби православних церков і приватних обивателів. Це видання Біблії слугувало зразком і для московського видання, що вийшло значно пізніше. Острозьку Біблію визнали всі слов'янські церкви. Вона стала на понад двісті років зразком для інших православних видавців Святого Письма, була широко відомою на Балканах. Її примірники зберігалися також у багатьох російських монастирях. Варто зазначити, що друковане видання першої московської Біблії, виданої 1663 року, ґрунтувалося на Острозькій Біблії.

Відомо, що князь надавав підтримку львівському священикові Василю, який склав книгу «Про єдину віру», і Христофору Бронському, авторові визначного твору, спрямованого проти унії – «Апокрисису». Князь Костянтин Острозький узяв участь у подіях Смутного часу. 1602 року приймав у себе майбутнього царя (Лже-?) Дмитра Першого. Вручив йому «Книгу о постничестве» Василя Великого, надруковану в його друкарні Петром Мстиславцем 1594 року з дарчим написом «Григорію – царевичу Московському». Відомо, що князь Костянтин брав участь у підготовці походу на Русь Дмитра, який оголосив себе сином Грозного.

Костянтин Острозький був щедрим засновником монастирів. Він заснував чоловічі монастирі в Чернчицях під Луцьком і в Любартові (1604), а також жіночий (дубовецький) монастир під Дубно (1592). Князь також відновив Спаський монастир у Дубні й розширив монастир у Дермані. У його володіннях функціонувало близько двадцяти православних монастирів. До найбільш значущих, окрім

перерахованих вище, належали також монастирі в Дорогобужі й Степані. Князь також виділяв кошти на монастирські обителі, що були поза його володіннями, наприклад, на монастирі св. Михайла в Києві, св. Онуфрія у Львові та св. Кирила в Києві, а також на Києво-Печерську лавру, де поховано його батька. Окрім того, Костянтин Острозький у своїх маєтках будував багато нових церков. Лише в одному заснованому ним Константинові він побудував їх шість, зокрема дві кам'яні (Троїцьку й Успенську). При деяких храмах Острозький засновував шпитали для бідних. Це стосувалося не лише церков, а й католицьких костелів, що перебували в його маєтках (організував лікарню при римокатолицькому костелі в Дятлові).

Острозький негативно реагував на обмеження прав і свобод православ'я. 1583 року він істотно вплинув на закінчення кризи у Львові, пов'язаної з уведенням григоріанського календаря. Ян Дмитро Соліковський, посилаючись на широкі прерогативи, які надавала йому як латинському єпископові Львова давня жалувана грамота короля Сигізмунда I Старого, наказав закрити львівські церкви в момент, коли православні збиралися святкувати Різдвяні свята за юліанським календарем. Це викликало великі протести серед православних львів'ян. Зрештою, завдяки заступництву Острозького король Стефан Баторій дозволив православним мешканцям Львова святкувати церковні свята згідно з юліанським календарем. Отже, на це прийняте у Львові рішення могли посилатися православні міщани інших королівських міст. 1590 року князь звернувся до старост у своїх містах, щоб вони не приводили до світських судів православних духовних і не завдавали шкоди їхнім церковним володінням.

У разі потреби князь К. Острозький різко засуджував негативні явища, які відбувалися в самій Церкві. Упродовж декількох років він терпляче намагався пом'якшити спір між владикою львівським Гедеоном Балабаном і Львівською ставропігією. Балабан не хотів миритися з фактом, що Львівське братство перебувало поза його юрисдикцією. Зрештою, за посередництвом К. Острозького цей конфлікт був ослаблений (1596), хоча ще тлів упродовж наступних декількох років. Коли у володіннях князя траплялися випадки аморальності православних духовних осіб, він попереджав їх, а якщо це не діяло, позбавляв їх духовних функцій.

Вітчизняний історик XIX століття М. А. Максимович із цього приводу писав: «Цікаві оповіді, що передаються пізнішими польськими джерелами про великі багатства найвельможнішого серед князів, князя Острозького, про надзвичайну пишноту при його дворі і про інше – оповіді, іноді занадто прикрашені. Але кращими прикрасами його двору, звичайно, були училище і друкарня, засновані ним у 70-х рр. XVI ст. Острозьке училище було першою на Україні греко-латинською школою для викладання «визволених» або «вільних» наук, за прикладом училищ латино-західних... Особисте життя Костянтина Костянтиновича та його високі моральні принципи у більшості людей його кола викликали захоплення і повагу, а іноді і заздрість» [2, с. 27]. Князь Костянтин уважав себе відповідальним перед Богом за ті матеріальні блага, якими він розпоряджався. Він використовував їх для церковного устрою, храмовбудівництва, книговидавання, освіти й милосердя. Земні багатства він уживав для стягання нетлінних благ на небесах. І його мудрість, і милосердя – основні чесноти монархів – слугували підставою для зарахування князя до лику святих.

Як свідчить офіційна заява Української православної церкви Київського патріархату, «благовірний князь Острозький виступав покровителем і фундатором православ'я не лише в Острозі чи у власних володіннях, а й на всій території Київської митрополії. На його підтримку й опіку могли розраховувати монастирі та церкви, братства та друкарні всіх тодішніх українських православних єпархій. Сучасники, навіть іновірці, високо шанували благовірного князя, називаючи його «верховним оборонцем і опікуном Православної Церкви», «першим у Грецькому Законі», «великим милостивцем до Набоженства Грецького», «великою запорукою і втіхою всього народу руського» і так характеризуючи його труди: «Православ'я наше почало було сяяти, як сонце, люди вчені почали показуватися в Церкві Божій, учителі і будівничі Церкви Божої і книги друковані почали множитися». За подвижницьку працю благовірного князя Костянтина дім православних князів Острозьких названо було «безцінним каменем, карбункулом блискучим, як світильник, який Православна Церква носила в короні своїй між перлами, як мале сонце між зорями» [12]».

Висновки й перспективи подальших досліджень. Закінчуючи характеристику князя Костянтина Острозького зазначимо: в оцінці його особистості інтегруємо уявлення про нього, які висловили прихильники консервативного та ліберального таборів. Можна погодитись із консерваторами, що князь Костянтин сприймав своє життя як всебічне служіння Богу й людям, був «аскетом на троні», що великі його заслуги в справі освіти (видання Біблії та заснування в Острозі академії) і милосердя (будівництво храмів, лікарень). Однак ми не погоджуємося з їхнім поглядом на К. Острозького як

сугубого ревнителя східного православ'я. Тут ми солідарні з лібералами, які наголошують на зв'язку князя з католицькими та протестантськими колами й висловлюємо припущення, що волинський магнат був предтечею екуменістичного діалогу і своєрідним прообразом єдиного християнства, яке є надія знайти в прийдешньому.

Могила Костянтина Острозького збереглася до сьогодні й стала місцем паломництва після канонізації князя. Відомий російський піснепиєць Є. В. Храповицький склав і розмістив в Інтернеті дуже поетичний акафіст князю Константинові. Сьогодні його шанують як покровителя вчені, книговидавці, монархісти, держслужбовці. Ушанування К. Острозького розширюється і виходить за межі його земного князівства.

Джерела та література

1. Грушевський М. О. Історія України-Руси. Т. 5 / М. О. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1995. – 670 с.
2. Максимович М. А. Письма к графине А. Д. Блудовой о князях Острожских / М. А. Максимович. – Киев : [б. и.], 1848. – 65 с.
3. Соловьев С. М. Богословские очерки. – СПб. : [б. и.], 1916. – 120 с.
4. Кураев Андрей, диакон. Испытания, которые приходят справа / Андрей Кураев. – М. : Артос-пресс, 2005. – 80 с.
5. Флоровский Георгий, протоиерей. Пути русского богословия / Георгий Флоровский. – Париж : YMCA-Press, 1937. – 528 с.
6. Макарий (Булгаков). История русской церкви. Т. 5 / Макарий (Булгаков). – М. : Изд-во Валаам. Спасо-Преображ. монастыря, 1999. – 560 с.
7. Никон (Рклицкий). Митрополит Анатолий Храповицкий и его время. Т. 1 / Никон (Рклицкий). – Н. Новгород : Изд-во братства во имя св. Александра Невского, 2002. – 620 с.
8. Похилевич Д. А. Уніатська церква – ворог українського народу / Д. А. Похилевич. – Львів : Слово, 1960. – 230 с.
9. Малышевский Н. И. Русь в борьбе за веру / Н. И. Малышевский. – М. : [б. и.], 1903. – 145 с.
10. Гуслітий К. Нариси з історії України. Вип. 3 / К. Гуслітий. – К. : Освіта, 1941. – 430 с.
11. Дмитрук К. Е. Уніатские крестоносцы / К. Е. Дмитрук. – М. : Политиздат, 1988. – 360 с.
12. Діяння освяченого помісного собору Української православної церкви Київського патріархату «Про канонізацію благовірного князя Костянтина Острозького» (1527–1608 рр.)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uockp_doc/34662/

Никольский Евгений. Благоверный князь Константин Острожский – покровитель и просветитель украинского народа. В статье рассматривается жизнь и служение святого благоверного князя Константина Острожского. Анализируются консервативный и либеральный взгляды на его личность и деятельность. Автор статьи отрицает оценку великого украинского магната как сугубого ревнителя восточного православия, подчеркивает связь князя с католическими и протестантскими кругами и высказывает предположение, что хозяин Волыни был предтечей экуменистического диалога. В финале приводятся сведения о современном почитании князя как канонизированного святого.

Ключевые слова: царственная святость, Константин Острожский, XVI век, князья Острожские, Украина, Волынь, Польша, православие, католичество, экуменизм, почитание святых.

Nikolski Yewhen. Right-Believing Prince Kostyantyn Ostrozki – the Patron and Enlightener of Ukrainian People. The article deals with the life and Ministry of the Holy Nobleborn Prince Ostrozky. Analyzed conservative and liberal views on his person and his activities. The author of the article denies assessment of the great Ukrainian magnate as especial patron of Eastern Orthodoxy, emphasizes the connection Prince with Catholic and Protestant circles and suggests that the owner of Volyn was the forerunner of ecumenism dialogue. In the final provides information about contemporary worship Prince canonized as a Saint.

Key words: Regal Holiness, Konstantin Ostrozhsy, XVI century, the princes of Ostrog, Ukraine, Volyn, Poland, Orthodoxy, Catholicism, ecumenism., the veneration of saints.